

İSLÂMÇILIK ÜZERİNE BAZI DİKKATLER VE NURİ PAKDİL'İN İSLÂMCI ÇİZGİDEKİ YERİ

SOME ATTENTIONS ON ISLAMISM AND NURI PAKDİL'S PLACE ON THE ISLAMISM LINE

Murat TURNA *

Öz

İslâmcılık, 19. asırda, dağılan bir devletin aydınları eliyle gündeme getirilmiş, dine dayandırılmış bir yorumlama ve siyasi pratik biçimidir. Osmanlı'nın, Batı karşısındaki mağlubiyetlerinin, her alanda olumsuz bir görünüm sergilemesi neticesinde, duruma çözüm bulmak amacıyla büyük bir arayış baş göstermiştir. Siyasi, sosyolojik, ekonomik, askerî boyutları olan; sanatın da bunlardan ayrı kalmadığı bir perspektif oluşturulmuştur. Aydınlar, zor durumdan çıkışın ne şekilde olacağını uzun süre düşünmüşler; çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. İslâmcılık da işte bu sancılı devrin fikrî mahsulüdür.

İslâmcılık, aynı zamanda, tarihî bir birikimi günümüze taşımıştır. Bu birikimin kültürle, sanatla ve edebiyatla yoğun bir ilişkisi vardır. Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatında, İslâmcılık, izleri hâlen takip edilebilen bir fikrî cereyan olmaya devam etmektedir. Aydın kimliğiyle sanatçıların, bu ideolojiye gösterdiği ilgi, ortaya koydukları eserlerde tezahür etmiştir. Söz konusu sanatçılardan biri olan Nuri Pakdil, kırkı aşkın eseriyle Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatında, İslâmcılığın önemli temsilcilerinden biridir. İdeoloji ve edebiyat bağlamında Pakdil'in eserlerini incelemek, Türk kültür ve sanat hayatına katkı sağlayacak faydalı bir çalışma olacaktır.

Bu makale, Nuri Pakdil'in ideoloji dünyasını ele alarak, Türk edebiyatında süregelen İslâmcı çizgideki konumunu belirtmeyi amaçlar. Pakdil'in eserleri genel olarak İslâmcılık doğrultusunda verilmiş eserler olmakla birlikte, sanatçının savunduğu ideoloji, en yoğun şekilde deneme ve özellikle mektuplarında kendini gösterir. O yüzden, makalenin inceleme zemini olarak deneme ve mektuplar seçilmiştir. Araştırmada varılan sonuç, Pakdil'in program ve terminoloji bağlamında, İslâmcılığın da yaşadığı açmazları temsil ettiği.

Anahtar Kelimeler

İslâmcılık, Nuri Pakdil, ideoloji, edebiyat, sanat

Abstract

Islamism is a form of interpretation and political practice based on religion, brought to the agenda by the intellectuals of a disintegrating state in the 19th century. As a result of the defeats of the Ottoman against the West, in every area, they had a negative outlook, a great search has begun to find a solution to the situation. Political, sociological, economic and military dimensions; a perspective has been created in which art is not separated from these. Intellectuals thought for a long time how to get out of the difficult situation; they put forward various ideas. Islamism is the intellectual product of this painful period.

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Konya, Türkiye, mturna@erbakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1413-6246

Islamism also carried a historical accumulation to the present day. This accumulation has an intense relationship with culture, art and literature. In post-republic Turkish literature, Islamism continues to be an intellectual stream whose traces can still be traced. The interest of artists in this ideology with the identity of Aydın is manifested in the works they produce. Nuri Pakdil, one of the artists in question, is one of the important representatives of Islamism in post-Republic Turkish Literature with over forty works. Examining the works of Pakdil in the context of ideology and literature will be a useful work that will contribute to Turkish culture and art life.

This article aims to indicate the position of Nuri Pakdil on the Islamicist line in Turkish literature by addressing the ideology world. Although Pakdil's works are generally given in the direction of Islamism, the ideology advocated by the artist is most intense in his essays and especially in his letters. Therefore, essays and letters were chosen as the basis for the review of the article. The conclusion reached in the research is that Pakdil represents the dilemmas experienced by Islamism in the context of program and terminology.

•

Keywords

Islamism, Nuri Pakdil, ideology, literature, art

GİRİŞ

Sunduğu teklifler, meydana getirdiği polemikler ve tesir sahası bakımından önemli bir ideoloji olan İslâmcılık, iki asırdır aydınların, ediplerin ilgi duyup tartıştığı, kendilerine mesele edindiği ciddi bir fikrî birikimdir. İslâmcılık fikrinin gelişmesine yol açan sorunlar çözümlenmiş değildir. Bu bakımdan İslâmcılık üzerine bazı dikkatlerin ele alınması, geçmişten gelen bazı temel sorunları anlamanın yanı sıra, bugüne ışık tutması itibarıyla da önem taşımaktadır.

İslâmcılık da diğer fikrî cereyanlar gibi edebiyat vasıtasıyla bir tesir elde etmek ister. İdeolojiler için edebiyat - sanat sahası, fikrî yayılıma elverişli bir zemindir. Edebiyat, sinema, müzik gibi etkinlikler; ideolojilerin kendilerine alan açmak için kullandığı işlevsel ve stratejik kültürel vasıtalarlardır. Türk edebiyatının hemen her döneminde belli bir fikri benimsetmek maksadıyla ürünler ortaya konmuştur. İslâmcılık da Türkcülük, Batıcılık, Marksizm, Kemalizm, Feminizm vb. diğer ideolojiler gibi edebiyatın bu gücünden yararlanma yoluna gitmiştir. Bilhassa modernizm sonrasında, ideoloji ve edebiyat ilişkisi, belirgin bir hâl almıştır. Entelektüel bir ilginin ötesinde, politik ve sosyolojik boyutlar içermesi dolayısıyla farklı kesimlerin bu meseleye yoğunlaştığı gözlemlenir. İdeoloji ve edebiyat ilişkisini teorik ve pratik yönleriyle ortaya koyan esaslı bir örnek olmak üzere Nuri Pakdil'in İslâmcılık içindeki yerini belirlemek, edebiyat tarihimize önemli katkılar sağlayacaktır.

1. İslâmcılık Üzerine Bazı Dikkatler

19. asırda, Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarıyla yaşadığı çöküşe mâni olmak için başlayan siyasi ve toplumsal çözüm arayışları doğrultusunda ortaya çıkan İslâmcılık, dinden istifade eden; ancak özünde modern dünyanın ideallerini barındıran bir ideolojidir. İslâmcılık, dinin kendisini temsil etmez. Dinden mülhem bir içeriğe sahip olsa da modernite zemininde varlık bulmuştur. Naslara değil, yorumlara müstenittir. Dolayısıyla ilahî değil, beşerî vasıflıdır. "Modern İslâmcılık akla, kitabiğe, eşitlikçiliğe, adalete güçlü vurguları dolayısıyla geleneksel İslâm ile bir çatışma halindedir. (...) İslâmcılık İslâm'ın kendisi değil, Müslümanların İslâm'ı dava olarak benimsemesi sürecidir. Bu da bir yorum dolayımıyla olduğundan İslâmcılık vahiy mutlaklığına sahip değil, belli bir tarihsel dönemin Müslümanlarının yorumu olarak beşeri bir sonuçtur." (Aktay, 2013, s. 817, 836 – 837).

Bu durum, özünde bir tutarsızlığı, çelişkiyi de beraberinde getirir.

İslâmcılık, modern zamanların bir din yorumu; Osmanlı ve İslâm dünyasında, modernleşme hareketlerinin doğurduğu en yaygın ve en önemli fikir olarak nitelenir. Diğer taraftan, - bir ideoloji olmasının dışında - Batı karşıtı bir aydın hareketi olması nedeniyle bir yaşam tarzıdır. Bununla birlikte, "toplumu ifsat edici" olduğu gerekçesiyle tasavvuf, tarikat gibi geleneksel yapıları karşı koyması, bu ideolojiyi tutarsız kılmaktadır (Kara, 2018, s. 16 – 21).

İslâmcılık, Batı karşısında yaşanan gerilemeyi önleyecek toplumu/devleti felaha çıkaracak bir yol olarak geliştirilmiş bir fikir hareketidir. Batı'nın artılarını, dinin imkânları ile telif etme ameliyesidir. Bu bağlamda İslâmcılık, Batı'yı galip kılan unsurların şeriatla meşruiyete oturtulması çabasından doğan bir ideolojidir (Kurtoğlu, 2014, s. 204). Konuya dair yapılan başka tespitler de bu doğrultudadır:

"İslâmcılık, siyasal, hukuksal ve dünyevi çerçevesi Batıcılık ve Türkcülük tarafından çizilmiş yeni değer sisteminin Yararı'ya bağlandığı tinsel değerlerden oluşmaktadır; hepsinin bir araya gelmesinden yepyeni değerler sistemi ve yaşama tarzı ortaya çıkmaktadır" (Göka, Göral & Güney, 2017, s. 304).

Buna göre İslâmcılığın modern fikir akımları ile olan ilişkisi daha iyi anlaşılmalıdır. Onun

bir ucu dinle irtibatlı olsa bile gerçek kimliğini modernite olan teması neticesinde kazandığı gözden kaçırılmamalıdır.

İslâmcılık üzerine aykırı yorumlar dikkat çeker. Mesela İslâmcılığın, neşet ettiği özü tüketen bir ideoloji olduğu iddia edilir. Buna göre İslâmcılar dini, siyasi ve sosyal alanda varlıklarının temini için vasıta olarak kullanmış; zamanla din, onların sosyo-politik mevcudiyetlerinin vazgeçilmez “sermayesi” hâline dönüşmüştür. Böylece İslâm bir temel/kök değil, bir birikim/malzeme olarak telakki edilir. Dini temel kabul etmekle, dini malzeme olarak kullanmak arasında muazzam bir fark vardır. Bu da tabiatıyla birtakım sorunların doğmasına yol açar (Aktay, 2014).

Siyasetbilimci Olivier Roy, İslâmcılığın demokrasinin yetersizliğinden ve kapitalizm karıştılgından beslenen tepkisel bir ideoloji olduğunu ileri sürer. Ona göre İslâmcılık, Müslüman coğrafyalardaki protestonun ideolojisidir; herhangi bir kültürel, sosyolojik, ekonomik tezi yoktur.

Nurettin Topçu da İslâmcılığın, bir protestonun ideolojisi olduğu fikrine sahiptir. Ona göre İslâmcılık, samimiyetten yoksun bir yol ve politik bir iddiadır:

İslâm'ı kökünden yıkmayı hedef edinen sarsıntılardan sonra devrimizde İslâm'ın yeniden canlanması, tabii ve samimi bir dinî yoldan giderek olmamıştır. Evvelâ bu hareket, cemiyette etkiye karşı koyan bir tepki yani bir iddia olarak doğmuştur. Hâlbuki samimi iman iddiadan filiz alamazdı. Bu iddia, sahiplerinde kibir oldu, şiddet oldu, şimdi riya ile kini karıştırmış, din içinde bir siyaset şeklini almıştır. Dini sömürme yolunda islâmcılar İslâm'ın içteki düşmanları ile yarışıyorlar (Topçu, 2013, s. 113).

Topçu'nun görüşüne göre dinin özüne zarar veren ve siyasi tarafı ağır basan bu iddia tehlikelidir. Bunun yanı sıra İslâmcılığın tepki hissettiğine karşı, tutarlı bir alternatif sunamaması da ayrı bir açmaz teşkil eder. Roy'un bu konudaki görüşleri kayda değerdir:

İslâmcıların toplumsal ve ekonomik projeleri yoktur. Aslında, İslâmcılık iktidara geldiğinde muhafazakârlaşmakta ve bir noktada yeni fundamentalizmle birleşmektedir; öyle ki ahlâk sorunu merkezî bir hâle gelmektedir. Öyleyse İslâmcılık kendini geniş ölçüde Batı'nın kültür emperyalizmine tepki olarak tanımlamakta, ama tepkisellikten başka bir kültür modelinin taşıyıcısı olamayıp, sonunda kültürle ahlâk zabıtalığını birbirine karıştırmaktadır. Aktörlerinden birisi olduğu modernleşmeyle (hem toplumsal hem teknolojik) bütünleşmiştir, ama bir 'İslâmî kültür' aporisine gelip çarpmaktadır... (2014, s. 930).

Olivier Roy'un tezini doğrular nitelikteki görüşleriyle İsmail Kara, İslâmcılığın modernleşmenin ürünü ya da sonucu olduğunu kabul eder. İslâmcı söylem genelleştiren, basite indirgeyen, siyasi ve seküler bir yapıdadır. Batı'nın tezlerini reddeden; fakat kurtuluşu yine Batı'nın argümanları içinden arayan bir söylemdir. Bu yüzden savunmacı karakterdedir. İnşa edecek, üretecek, proje ortaya koyacak yanı, en başından beri hep ihmal edilmiş, zayıf kalmıştır.

İslâmcı söylem hâlâ ağırlıklı olarak tedafüî/savunmacı bir karakter taşımaktadır. Bu onun esas itibarıyla yeni şartlarda inşacı değil muhafazaya dönük işlediğini de gösterir. İslâmcıların heyecanla ve aktif olarak savunageldikleri, etrafında bir dil örmeye çalıştıkları hususlar, büyük ölçüde kendilerine ait veya üst düzeyde kendilerine mal edebildikleri şeyler değildir. XIX. yüzyılda pozitivist (akılcı-bilimci-ilerlemeci) ve özgürlükçü, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumcu-sosyalist-marksist (dayanışmacı, cemaatçi, enternasyonalist, devrimci), şimdi de bireyci, postmodernist (herşeyci), liberal (piyasa ekonomisi taraftarı, özgürlükçü) ve demokrat (laik, bireyci, hoşgörücü, bir arada yaşamacı ve sivil toplumcu) bir dil kullanmaktadır (2018, s. 74 – 75).

Karşı çıktığı ideolojinin dilini kullanmak, İslâmcılığı taklitçilik çizgisinde bırakmıştır. Bu da

karşı-akım olma gücünden yoksun olduğunu, ana-akımın bir türevi olduğunu ortaya koyar. Bu, tarihî-felsefi görüş açısından yoksun olmaktan kaynaklanan bir durumdur ve temel nedeni edebiyatçılar eliyle geliştirilmesidir.

İslâmcılığın modernizme eklenilen bir “yan” fikir olduğuna kanıt olmak üzere, İslâmcılığın, İslâmî bir yönetim şeklini reddi, önemli bir veridir:

İslâmi kesimin ana gövdesini oluşturan gruplar içinden şer’i ilkelere dayalı İslâmi bir yönetim isteyenlerin oranı dikkat edilmeyecek kadar az, hatta marjinal bir noktadadır. Yapılan kamuoyu yoklamaları Türk toplumunun yüzde doksanların üzerinde bir oranda ‘cumhuriyet’, ‘demokrasi’, ‘laiklik’, ‘düşünce ve inanç özgürlüğü’ gibi değerleri benimsediğini ortaya koymaktadır (Çaha, 2014, s. 492).

İslâmcılık ideolojisi kuramsal, bilgisel, kültürel, tarihsel, düşünsel temelleri itibarıyla zayıf bir yönelimdir.

2. İslâmcılığın Gelişim Çizgisi

1870’lerde uç vermeye başlayan ve İkinci Meşrutiyet’le (1908) ivme kazanan İslâmcılığın gelişim çizgisinde 1924 (hilafetin kaldırılması), 1960 ve 1980 tarihleri belirleyici olmuştur (Kara, 2018, s. 22-38).

1950’den sonraki şehirleşmeye bağlı toplumsal değişim, İslâmcılığı da etkiler. Dini temel alan şehirli ve eğitilmiş bir kitlenin ortaya çıkması, bu fikrî cereyanı yaygınlaştırır. Ayrıca 1960 sonrasında Mısır, Pakistan, Hindistan, Cezayir gibi ideolojik İslâm anlayışının geliştiği ülkelerden yapılan tercümelemler, dinin ideoloji kalıbına dökülmesinde hızlandırıcı ve etkili faktörler olur. Seyyid Kutup, Malik Bin Nebi, Mevdudi vb. önemli isimlerin görüşleri Türkçeye kazandırılarak, İslâmcılık ideolojisine entelektüel bir ilgi artışı sağlanır (Gencer, 2013, s. 83).

Tercümelemlerin yanı sıra sosyalizm, Marksizm gibi İslâmcılığa zıt siyasi - ideolojik doktrinler ve postmodern eleştiri gibi uç bir fikir iklimiyle İslâmcılık arasında, kültürel alış veriş olduğu kabul edilir. 1980 sonrasında İslâmcılığın, modernizm ve kapitalizm eleştirilerini yoğun biçimde kapsamaması bununla ilintilendirilir (Bilici, 2014, s. 802). İslâmcı aydın ve yazarların, kökeni itibarıyla sosyalizme ya da Marksizm’e dayanan muhtelif kavram veya görüşleri devralarak İslâmî bir özle telif etmeye çalışmaları dikkat çeker. Zaman içerisinde meydana gelen birikimle, Türkiye’de İslâmcılık ekseninde önemli isim ve eserler temayüz eder.

Bu genel çerçevede Necip Fazıl, Sezai Karakoç ve İsmet Özel isimleri öne çıkar. Nuri Pakdil’in İslâmcı çizgideki yerini belirlemede bu temel yönelimler kılavuz olacaktır.

Kısakürek, İslâmcılığın Türkiye’deki tanınırlığını artırmasının yanı sıra Pakdil tarafından da otorite kabul edilir. Karakoç hem Kısakürek’in takipçisi hem de Pakdil’in yakından görüştüğü bir sanatçıdır. Bu iki isim İslâmcılığa olan katkıları ve Pakdil ile olan ilişkileri bakımından önemlidir. İleri sürdüğü görüşleriyle Türkiye’de İslâmcılık konusunda tartışmalara yol açan, ilgi çekici çıkışları ile konuyu takip eden belli bir kitlenin odağı olan İsmet Özel de dikkate alınması gereken bir isimdir. Elbette edebiyat sahasında farklı kişileri de dâhil ederek listeyi genişletmek mümkündür; ancak makalenin kapsamını aşmamak ve konu bütünlüğünü dağınık bırakmaktan İslâmcılık ve Pakdil parantezinde bu üç isimle yetinmek gerekecektir.

Sanatçılığı kadar politik tavırları ile de bilinen Necip Fazıl, İslâmcılık ve edebiyat bağlamında adı anılmadan geçilemeyen biridir.

“...Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde İslâm’ın bir ideoloji olarak ortaya koyulmasını Kısakürek ile başlatmak yerinde olacaktır. Kısakürek İslâm’ı hem kapitalizm ve komünizme hem de Kemalizm’e alternatif bir ideoloji olarak formüle etmekle kalmamış, bu iddiayı yüksek sesle ifade etmiştir.” (Duran, 2015, s. 525).

Necip Fazıl’da din ve ideoloji, aralarında çeşitli bağlar kurularak birbirine yaklaştırılmış iki

kavramdır. Necip Fazıl zararlı olduğunu düşündüğü ideolojilerden kurtulmak, onlara muhalefet etmek ve tasvip etmediği durumdan çıkış yolu bulmak maksadıyla “inkılap” fikrisabitiyle işlediği ideolojik bir İslâm anlayışı geliştirir. “Türk’ün ruh kökü”nün İslâm’la ilişkisini açıklar. Ona göre millî benlikle din arasında kuvvetli bağlar vardır. Türk, İslâm’la şahsiyetinin, ahlakının kemaline ulaşmıştır. Necip Fazıl din, milliyetçilik ve modernist yaklaşımlarla harmanladığı ideolojisinin mihverinde aksiyona önem verir. Konferanslar, konuşmalar yoluyla halka ulaştırdığı fikirlerini, *İdeolocya Örgüsü*’nde toplar. Burada inceden inceye programa döktüğü ideolojisini, başka eserleri ile âdeta bir fikir havzasına dönüştürür. İslâmcılığın edebiyat alanında belli bir yer tutmasında Necip Fazıl’ın payı büyüktür.

Basın – yayın yoluyla ideolojik mücadelesine ivme kazandıran sanatçı, çıkardığı *Büyük Doğu* dergisi ile 1940’lardan başlayarak otuz beş yıl boyunca İslâmcılık düşüncesini geliştirir. Derginin üslubu sansasyonel, sloganik/propagandist bazen de semboliktir. *Büyük Doğu*, milliyetçi – muhafazakâr terkibine mukabil devrimci, ideolojik, sekter taraflar da taşır. Gerek dergideki gerekse Necip Fazıl’ın müstakil eserlerindeki “buyurgan” üslup; disipline etme, kendi paradigmasını dikte yoluyla da belirgin kılma amacına matuftur. Bu yönleriyle *Büyük Doğu* ve dolayısıyla Necip Fazıl; hislere hitap etmede mahir ancak ilim ve fikir bakımından problemlili yanlar taşıyan bir çizginin tortularını bugünlere dek getirmiştir. (Kara, 2018, s. 31).

Rasim Özdenören de Necip Fazıl’ın ideolojisini kabullendirme uğruna “zecri” olmaktan kaçınmadığı belirlemesinde bulunur. Basın hürriyeti, üniversite, ülke yönetimi, ordu gibi konulara hep aynı sınırlı bakış açısıyla yaklaştığını, *İdeolocya Örgüsü*’nde özgürlüğü kısıtlayıcı bir devlet telakkisinin başat olduğunu kaydeder. (Özdenören, 2015, s. 22). Pascal, Blondel, Bergson, Nietzsche, Schopenhauer, Heidegger, Carl Schmit gibi düşünürleri bildiği ve onların eserlerindeki temel kavramlardan haberdar olduğu hâlde, onların özgürlükçü görüşlerinden hayli uzaktır. Batı’yı karşı uç; dahası, yıkıcı düşman unsur addeder.

Necip Fazıl’ın ortaya koyduğu perspektifte birtakım çelişkiler bulunmaktadır.

Necip Fazıl, Batı’yı bir yandan ilim tedris edilebilecek bir yer olarak görür, bir yandan da onun zehirli bir yapısı olduğu fikrindedir. Kemalizm’e muhaliftir ve bir karşı-devrim peşindedir; fakat Kemalist jestler, semboller eserlerinde ve hayatında belli bir yer tutar. Bu, içinde yetiştiği kültürel ortamın etkisiyle olsa gerektir. O, devlet bursuyla Fransa’ya tahsile gitmiş, memuriyet tecrübesi yaşamış, devlet kurumlarında çalışmıştır. Resmî ideolojik müktesebatı bilir ve analiz eder. Fikirlerinde Kemalist örüntünün izlerini tespit etmek zor değildir. *Büyük Doğu* ideali doğrultusunda vereceği konferans serisini Samsun’dan başlatması ve Sivas’la devam ettirmesi gibi hayatında özel bir manaya tekabül eden sembolik hareketler gözlemlenir. Yine Cumhuriyet’in amaçladığı yapıyı inşa etmede sergilediği otoriter yaklaşım, Necip Fazıl’ın da ideolojisini yaymada benimsediği yoldur. Resmî ideolojiye karşı çıkarken aynı metodolojiye yaslanmaktan ileri gelen bağdaşmazlık dikkatlerden kaçmaz.

Kısakürek’in sahip olduğu modernleşme zihniyeti tarihe bakışına da yansımış ve o bir yandan Kemalist tarih tezlerini geçersiz kılmaya çalışırken, diğer yandan devlet, siyaset, iktidar ve toplum arasındaki ilişkilerin tarihteki izdüşümlerini Kemalist paradigmanın çok uzağına düşmeden ortaya koymuştur. Kısakürek tıpkı Kemalist elitlerin yaptığı gibi önerdiği toplumsal değişim programına mutlak bir inanç beslemekte ve tek boyutlu bir modernleşme programında ısrar etmekte, bu da siyasal ve toplumsal müzakere sahalarının inşasını zorlaştırmaktadır. (...) Kısakürek’in yaklaşımlarındaki İslâmî ve millî vurgular, devrimci bir siyaset felsefesi ile hayat bulacağı düşünülen bir idealin uzantıları olarak görülmelidir. Kısakürek, toplumu bir yandan kolektif ideale sahip bir organizma olarak görse de diğer yandan yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilecek müdahalelerle şekillendirilebilecek bir mekanizma olarak da görür.

Kısakürek, bu nedenle Kemalist devrimci siyasal çizgiyle biçimsel olarak kolaylıkla yaklaşır (Altun, 2015, s. 359 – 360).

Yerleşik kanunun aksine, İkinci Abdülhamit'i, müstebit olarak görmez; "Ulu Hakan" olarak yüceltir. Onu Batı'ya direnen ve kurtuluşun yolunu arayan bir lider olarak görmesi, alternatif bir tarih okumasıdır ve bu yönüyle selefi olduğu İslâmcı kalemlerden de ayrılır. Kimi yorumlara göre, Atatürk yerine Abdülhamit'i eksen alarak, alternatif bir tarih yazma ve resmî ideolojiye karşı çıkma çabasıdır (Duran, 2014, s. 140 – 142).

İslâm'ın kavmiyetçiliği men eden bakış açısını Necip Fazıl, "Kişi kavmini sevmekle kınanamaz" hadisi ile birlikte yorumlar; ancak Türklüğün onda çok öne çıktığı görmezden gelinemez. İslâm'ı kabul eden diğer milletleri Türklüğün hamiliğinde tasavvur eder. İslâmcılığın Türklüğü öne çıkaran bu yorumu, kendisinden sonrakileri de etkisi altına almıştır.

Sezai Karakoç ve *Diriliş* dergisi, İslâmcılık çizgisinde bir diğer önemli aşamadır. *Diriliş*, Sezai Karakoç'un tasavvurundaki medeniyet telakkisini hayata geçirmek için ortaya koyduğu fikir, sanat ve estetik terkinin genel adıdır. Karakoç'un İslâm medeniyeti yahut hakikat medeniyeti olarak belirttiği mefkûre, *Diriliş* adıyla programa dökülmüş; bu, aynı zamanda, sanatçının çıkardığı derginin de özel adı olmuştur. Özellikle Seyyid Kutub'un fikirlerinin tesiri vardır.

Sezai Karakoç, İslâm dinini, hayata ve sanata kaynaklık eden ontolojik bir orijin kabul eder. İslâm fikriyatı görkemli bir medeniyete ulaşmak için elverişli bir rezerve sahiptir. Karakoç'un geliştirdiği perspektife, nitelik ve renk katan; eserlerinin anlamını çoğullaştıran, derinleştirip zenginleştiren ise İslâmcı çizgiyi sürdürmekle beraber, zihin evrenini yalnızca Doğu ile sınırlamayışıdır. Doğu kadar Batı da onun muhayyilesini ve entelektüel birikimini besler. Teknik, sanat, mimari, felsefe, siyaset, edebiyat, kültür, estetik gibi yüksek potansiyelli temel kavramlar etrafında geliştirilerek ortaya koyduğu *Diriliş*, tedricen mütakamil hâle gelmesi planlanan uzun soluklu bir vizyon-programdır. Karakoç bu doğrultuda her verdiği eseri, bir yapının basamaklarını teşkil edecek biçimde tasarlamıştır. O, sosyal hafızanın hadım edilmesine isyanını ve feyizli kaynaklardan istifade edilmesi lüzumunu, *Diriliş* dergisi ile geniş bir sosyal ve kültürel çevreye aktarma peşindedir (Turna, 2012, s. 2025 – 2042). *Diriliş* dergisi 1960 – 1992 tarihleri arasında, çeşitli fasıllarla otuz iki yıl boyunca çıkmış ve *Büyük Doğu*'nun takipçisi olmakla birlikte, onun açtığı kulvarı, İslâmcılığın sanat ve estetik müktesebatı bakımından daha ileri bir düzeye taşımıştır. *Diriliş* fikir, aksiyon hattında geleceğin kültür ve sanat adamları için de fidelik vazifesi görmüştür. Burada yazan pek çok kalem daha sonra *Edebiyat*, *Mavera* gibi bir ekolün devamı olarak düşünülebilecek edebî mecmualarda yazmıştır.

Sezai Karakoç, *Büyük Doğu*'da da görev üstlenmiş, Necip Fazıl'la yakın ilişkileri olan bir sanatçıdır. Ondan etkilenmiştir ancak Necip Fazıl'ın İslâmcı yaklaşımında tespit edilen Türklük vurgusunun, Karakoç'ta öne çıkmadığı belirtilmelidir. Necip Fazıl ve Nurettin Topçu gibi öncü kalemlerin İslâm ile milliyetçilik arasında kurdukları bağ, Sezai Karakoç'ta daha farklı biçimde tezahür eder. Karakoç, Türkiye'yi önemser ve İslâmiyet'i benimseyen insanların yaşadığı ülkelerin hâl-i pür melâli ile Türkiye'nin çizeceği rota arasında bir ilişki kurar. Türkiye'nin İslâm coğrafyaları için hayati önemi haiz bir ülke olduğu kanaatindedir ancak bu kanaati paylaşırken Türklüğü mezkûr kalemler gibi bir kutup başı olarak kullanmaktan imtina eder. Bunun yerine ümmetçi bir bakış açısı geliştirmiştir. Millî sınırları aşan ve federasyon tasarımı içeren teklifiyle önceki İslâmcılardan ayrılır. Karakoç'un zihninde bir "Ortadoğu İslâm Federasyonu" vardır. Böylece millî unsurların ideolojik bir mihvere dökülerek, *Diriliş* vizyon-programında yeniden anlamlandırılması söz konusudur. Bu tasarımın iklimleri, folkloru, siyasi paradigmaları ve idealleri farklı toplumları nasıl eş güdümlü hâle getirip, organize edeceği ise

belirsizdir; zira sanatçı, artık külliyatını tamamlamış görünse de onun bu uzun vadeli projesinde henüz vuzuha kavuşturulmamış pek çok husus bulunmaktadır. Hâlihazırdaki evrensel politikaların da Karakoç'un teklif ettiği program için elverişli bir ortam sunmadığı aşikârdır. Yine de Karakoç'un intizamlı çıkışının geçmişten bugüne süregelen İslâmcı çizgiye belli bir ivme kazandırdığı, teslim edilmesi gereken bir hakikattir. Bunların yanı sıra Karakoç'un müktesebatının Pakdil'i etkilediği bilinmelidir. Henüz gençlik yıllarında birbirini tanıyan bu iki sanatçı ortak bir ideale yönelmiş ve bu doğrultuda iş birliğinde bulunmuştur. Pakdil üzerine araştırmalar yaparken ikisinin bir arada kaldığı ve uzakta kaldıkları dönemlerde ise mektuplaştıkları bilgisine de ulaştık. Hatta bu mektupları Pakdil'in yakın mesai arkadaşı Necip Evlice bize gösterdi. Pakdil'in yazdığı mektuplarında, yakın çevresine, Sezai Karakoç'la tanışmayı ve onun eserlerini okumayı tavsiye ettiği görülür. Bazı fikirlerin ondan mülhem olduğu tespit edilebilmektedir. Bunları tek tek ortaya koymak ise bu makalenin sınırları aşar ancak Karakoç ve Pakdil arasında bir etkileşim olduğu; özellikle Karakoç'un daha önceden dile getirdiği bazı hususların Pakdil tarafından da tekrar işlendiği belirtilmelidir.

İslâmcılığın gelişim çizgisinde İsmet Özel, kurucu olmaktan çok eleştirici tavrıyla meseleye yeni bir boyut/bakış açısı getirir ve bu yönüyle İslâmcılığın alanını genişletir. "Üç Mesele" adlı eseriyle İslâmcılık konusunda yeni bir perspektifin doğmasına imkân tanıyan Özel, sıra dışı fikirleri, aykırı ifadeleri ve özellikle son dönemde, Türklüğü tamamen İslâm'la telif eden yaklaşımı ile her kesimden okuyucusu olan bir şair ve yazardır. Fıkra yazıları, kitaplaştırılmış konferansları sayesinde hacimli bir nesir külliyatı olan Özel, eserlerinde yer yer İslâmcı aydınları tenkit eder. Nitekim o, tekliflerinden ziyade tenkitleri ile öne çıkan bir sanatçıdır. Öncelikle, İslâmcıların mazi hasretini eleştirir. İdeal devirler olarak anılan çağların tam manasıyla İslâmî bir öz ve şekil sunmadığını ileri sürer. Müslümanların en azametli devirlerinde dahi gayr-ı İslâmî özellikler mevcuttur. Mazi model alınırken onu yek-ahenk bir gazel gibi kabul etmek hatadır. İkinci olarak medeniyet inşa etme saplantısının, İslâmî hassasiyetleri göz ardı ettirme tehlikesine işaret eder. (Duran, 2014, s. 152).

Çeşitli çıkışlar, eleştiriler ve polemikler İslâmcılık konusunda belli bir birikim meydana getirir. Kırkı aşkın eseri, on beş yıl boyunca çıkarttığı *Edebiyat* dergisi ve yetiştirici tarafı ile Nuri Pakdil'in de bu birikimin bir tarafını inşa ettiği belirtilmelidir. İslâmcılık söz konusu olduğundaki ödün vermez tavrı, tesir halesi ve son yıllarda görünürlüğünün daha da artması nedenleriyle sanatçının İslâmcılık ve edebiyat bahsinde ismi daha çok anılır olmuştur. Dolayısıyla onun İslâmcı çizgideki yerini tespit etmek, ideolojisinin oluşumuna yoğunlaşmak ve bu ideolojinin eserlerine olan yansımaları belirlemek edebiyat tarihimiz açısından önem arz eder.

3. Nuri Pakdil'in İslâmcı Çizgideki Yeri

Nuri Pakdil, 1950'lerin ortalarından itibaren başlayan yazı hayatında, yetmiş seneye yaklaşan bir edebiyat faaliyeti sürdürmüştür. Denemeden şiire, piyesten gezi yazısına hemen her türde eser vermiş üretken bir sanatçıdır. O, ideolojiyle yoğurduğu sanatı vasıtasıyla Türk edebiyatına, sanatına ve siyasetine önemli katkılarda bulunmuş, eserleriyle geniş bir kitleye ulaşmıştır.

3.1. Nuri Pakdil'in İdeoloji Dünyasının Teşekkülü

Nuri Pakdil, 1930'lu yılların Maraş'ında dindar, muhafazakâr bir muhitte dünyaya gözlerini açmıştır.¹ İdeolojisinin nüveleri, onun çocukluk ve gençlik dönemlerinde yatar. Babası Mehmet Emin Ziyai Efendi, yoğun İslâmî hassasiyetler taşıyan takva sahibi bir tüccardır. Öyle

¹ Sanatçının kendisi ile evinde yaptığımız 31. 10. 2015 tarihli görüşmede, Pakdil'in ailesi ve yakın çevresi hakkında verdiği bilgiler, onun ideoloji dünyasına ışık tutmaktadır.

ki değerleri dolayısıyla tekelciliğin, vurgunun revaç bulduğu savaş yıllarındaki ticari düzene uzak durduğundan, sermayesi günden güne erir ancak yine de bu talan ortamına dâhil olmaz. İnançları doğrultusunda haksız kazançtan sakınır. Pakdil, annesi Hatice Vecihe Hanım'ın anadili gibi Arapça konuştuğundan bahseder. Amca, hala, enişte gibi aile efradının gayet mütedeyyin kimseler olduğunu bildirir. Sanatçının hafızasında canlılığını koruyan hatıralardan birisi ise büyük amcasının kılık kıyafet inkılabına olan tepkisidir. Amca Ziya Pakdil, o dönemde Maraş'ın önde gelen âlimlerindedir. Şapka giyme zorunluluğu gelince, makas ya da maşa benzeri bir gereçle şapkayı tutar ve necis bir madde taşıyormuşçasına burnunu da ondan çevirerek yürür. Camiye, çarşıya bu şekilde gidip gelmektedir. Ailesi, dinî hassasiyetlere sahiptir. Babası, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki birtakım uygulamaları gözlemler ve mevcut koşullarda, oğullarının manevi yönden olumsuz etkileneceğini düşünerek; onu, yaşı gelmesine rağmen okula göndermez. Bu yüzden sanatçının tahsil hayatı gecikmeli başlamış ve sekteye uğramıştır. Bununla birlikte özel olarak tutulan ve eve gelen bir öğretmen sayesinde tahsili ihmal edilmez ve gerekli bilgileri zamanında alır. Onun yaşlılarından geri kalmadığı, okula üçüncü sınıftan başlamasından anlaşılır. Ailesindeki genel hava ve ilkokul yılları Nuri Pakdil'i his ve psikoloji itibarıyla derinden etkiler. Ayrıca dinî duyarlılığın gelişip artması bakımından da bu dönem önem taşır. Biyografik unsurlarla yüklü kitapları ve konuşmaları gözden geçirildiğinde, o dönemin benliğine, zihnine ne denli derinden nüfuz ettiği kolayca tespit edilebilmektedir. Tam bu noktada önemli bir tespit dile getirilmelidir. Onun dinî formasyonu içinde tasavvuf yer almaz. Pakdil'in gerek şahsi hayatında gerekse eserlerinde tasavvufi unsurların bulunmadığı dikkat çeker. Etrafında her ne kadar tasavvufa gönül vermiş insanlar bulunsa da Pakdil, bu konuda değişmeyen bir tutum içinde kalır. Tasavvufa eğilimi olanları eleştirmez, bunun da bir yol olduğunu düşünür; fakat kendisi açık bir şekilde tasavvufa karşı mesafelidir.²

Ondaki dinî duyarlılığın ideolojinin kalıbına dökülmesinde, üniversite yılları etkili olur. Sanatçı bu dönemde, Necip Fazıl Kısakürek ile şahsen tanışır. Ortaokuldan beri okuduğu *Büyük Doğu*'nun banisi ile tanışması, hayatında bir dönüm noktasıdır. Necip Fazıl fikir, hareket, estetik açısından Nuri Pakdil'i derinden etkiler. Nitekim Pakdil de onu üstadı kabul eder; kendisi için Necip Fazıl'ın yol gösterici olduğunu açıkça dile getirir: "*Tarih bilinci içinde düşünmeye onunla ulaştık. Getirdiği eleştirel ölçülerle yabancılaşmaya yiğitçe karşı koymuş, uygarlığımızı savunmuştur. 1923 yabancılaştırma girişimlerine 'Büyük Doğu' dergisi ile direnirken; hem Batıcılıkla hesaplaşmış, hem de üst üste ortaya koyduğu eserleriyle kendi uygarlığımıza dönmemiz gerektiğini vurgulamıştır.*" (Pakdil, 2016, s. 103)

Pakdil, Necip Fazıl'dan birikim edinmiş, reaksiyoner kişiliğini içselleştirmiş ve onda gördüğü pek çok hususu kendi zihninde yeni bir yorumla işlemiştir. Necip Fazıl'daki İslâm inkılabı fikrinin, Pakdil'de eylem fikrine tekabül etmesi yahut Necip Fazıl'ın şiirlerinden konuşmalarına kadar sıkça zikrettiği "ya ol ya öl" prensibinin, Pakdil'de köktenci bir tavır alış biçimi olarak benimsenmesi, ilk akla gelen örneklerdir. Pakdil de tıpkı Necip Fazıl gibi tasvip etmediği durumlara sert tepkiler verir.

² Hayatı boyunca dinî duyarlılığını muhafaza etmiş olmakla birlikte, Nuri Pakdil hiçbir zaman tasavvufa meyletmez. Elizabeth Özdalga, İslâmcı isimler arasında, tasavvufu iştigal eden kimse bulunmadığı, tasavvufu iştigal edenlerin de İslâmcılığa mesafeli durduğu görüşündedir (2014, s. 101) Necip Fazıl bu duruma uygun bir örnek teşkil eder. O, Abdülhakim Arvasi ile tanışmasının ardından, eski bohem hayatını bırakır ve tasavvufu ilgilenmeye başlar. Ne var ki şeyhi vefat ettikten sonra bir daha tasavvufu güçlü bir yakınlık kuramaz ve dinin ideolojik boyutta temsiline yönelir. Sanatçının Abdülhakim Arvasi'nin ardından bağımsız kalmayı tercihiyle İslâmcılığa daha güçlü bir yakınlık hissetmesi arasında manidar bir ilişki gözlemlenir.

Pakdil'in ideolojik düşünme biçimi bakımından Necip Fazıl'la birleştiği ve ondan ayrıldığı yönler vardır. Necip Fazıl tarih birikimi, devlet yönetimi, ordu, asker konularında birbirini tamamlayan bir çember çizmiş gibidir. Pakdil bu görüşlere uzak değildir; askerliği, orduyu çok önemser; *Batı Notları* kitabında konuya dair önemli pasajlar bulunur. İkinci Dünya Savaşı'na, Kore Savaşı'na, Kıbrıs Çıkartması'na şahitliğinin de bu fikirlerinin pekişmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

Yine sanatçının İkinci Abdülhamit ilgisinin de Necip Fazıl'dan mülhem olduğu tahmin edilebilir; zira Necip Fazıl'ın zaviyesinden Abdülhamit'e duyulan muhabbet, resmî öğretinin ve yabancılaşmanın ters düz edilmesidir. Marjinal bir tavır olsa da Pakdil, türbesinin önünde esas duruşa geçecek kadar Abdülhamit'e saygı duyar. Hatta yanındakileri bile hazır ol vaziyetine geçirir.

İslâmcılık dışındaki ideolojilere karşı gösterdiği sert tepkilerin Necip Fazıl'ın bakış açısı ve fikir öfkesi ile ilgisi kurulabilir. "Ben Buyum" başlıklı fıkrasında, ideolojik kimliğini ibraz eden Necip Fazıl antiliberal, antidemokrat, antiemperyalist, antifaşist olduğunu yazar. (2010, s. 60). Pakdil'in bu tarz ideolojik nitelermeleri sıkça kullanması; komünizm, siyonizm, masonluk aleyhtarlığı, içselleştirdiği ideolojik doktrin öncülleri hakkında fikir vermektedir. Necip Fazıl'daki sistemli hamle ve ideolojik disiplin, kendisinin yetiştiricilik yanını kuvvetli kılar. Üstelik irticalen konuşmadaki hüneri ve yazı dilindeki mahareti ile Necip Fazıl'ın sadece Pakdil'i değil, çok geniş bir kitleyi tesiri altına aldığı ve yetiştirdiği söylenmelidir.

İfade edilenlerle beraber, Pakdil'in selefinden ayrıldığı yönler de bulunur. Örneğin Necip Fazıl'ın İslâmcılığındaki Türklük vurgusu, Pakdil'in ideolojik algılayışında o denli yoğun bir yer tutmaz. Pakdil, Türklüğü dışlamaz; Türkiye'nin İslâm coğrafyası için ne denli önemli olduğunu durmadan bildirir; fakat onun İslâmcılığında, millî hudutların ötesine geçilir. Necip Fazıl'ın Türkiye'nin önderliğinde teşekkül edecek Büyük Asya ya da Büyük Doğu olarak terennüm ettiği idealin, Pakdil'de açık seçik bir ümmet birliği fikrine dönüştüğü görülür. Onun için Türkiye'nin emperyal güçlere karşı verdiği savaş neyse Cezayir'in verdiği savaş da odur. Nijer'in acısı neyse Filipinli Müslümanların yaşadığı acı da odur. Küfür tek millettir ve ona karşı durmak sadece Türk insanının değil, her Müslümanın boynunun borcudur. Türkiye, tarihî birikimi ve stratejik konumu itibarıyla bölgesinde çok önemli bir rol oynayabilir. Ne var ki sanatçı, yeryüzünün çok geniş olduğunu ve Türkiye'den ibaret olmadığını bilir. Bu açıdan Necip Fazıl'ın çizdiği çerçeveyi aşmıştır.

Pakdil'in Necip Fazıl'dan ayrıldığı önemli bir husus ise İslâmcılık kaynaklarına olan bakışındadır. Necip Fazıl, İslâm fikriyatına ilişkin kitapları ile bilinen Mevdudi, Muhammed Hamidullah ve Seyyid Kutub'u fikirlerini ifsat edici bulduğu gerekçesiyle onaylamaz. "*Doğru Yolun Sapık Kolları*" adlı kitabı, meseleye dair yoğun eleştiriler içerir. Onları din reformcusu diye tanımlar ve bozguncu olduklarını iddia eder. Aşağıdaki kısa alıntı, Necip Fazıl'ın konuya bakışını özetler:

Tasavvuf çevrelerinde görülen bozuklukları da eleştirmekten çekinmeyen Necip Fazıl, şeriatın sınırlarını aşan zahir taassubunu eleştirir. 'Kalpazanlar' olarak anmayı uygun bulduğu sahte velilerin ters cephesi olarak da reformcuları, yeni içtihatçıları, din ıslahatçıları görür. Bunlar da adını sürekli olarak andığı isimlerdir. İbni Teymiyye, Cemaleddin Efganî, Muhammed Abduh, Mevdudi ve Muhammed Hamidullah'tır. Fakat onları nitelerken kurduğu cümleler içinde bulunduğu haleti ruhiyeye göre değişiklik göstermektedir. Bu isimler kimi zaman 'ham yobaz', kimi zaman 'nursuz akıllılar', kimi zaman 'çürümüş teneke mütefekkirler' olarak anılır (Öz, 2015, s. 425).

Necip Fazıl'ın tasvip etmediği bu isimler, Pakdil'in okuma listesinin başta gelen yazarlarıdır. Pakdil onları okumakla kalmaz; bilhassa gençlere de okumalarını tavsiye eder.

Mevdudi, Seyyid Kutub, Malik Bin Nebi, Muhammed Hamidullah, Hasan El Benna, Yusuf Kardavi gibi çağdaş Müslüman düşünürlerin meselelere getirdiği yorumun önemli olduğu kanaatindedir. Bunların arasından Muhammed Hamidullah'ı, İslâm fikriyatının güçlü bir yorumcusu olarak takdim eder. Pakdil'in okuma atlasının, Necip Fazıl'ın görüşleriyle uyummadığı açıktır. Genel itibarıyla değerlendirildiğinde ise Necip Fazıl, Nuri Pakdil'in ideoloji dünyası söz konusu edildiğinde, kurucu ve şekillendirici vasıfları ile en baskın unsur olarak görünmektedir. Pakdil de onu tüm sanatçılar ve fikrî mimarlar arasında en öne koyar. Necip Fazıl'ın sanatçı üzerindeki nüfuzunu ve imtiyazlı yerini kavrayabilmek için hayatı boyunca ödüllere mesafeli durmuş olan Nuri Pakdil'in, sırf Necip Fazıl Kısakürek anısına verildiği için 2014 yılında resmen ilk kez bir ödülü aldığı hatırlatılmalıdır.

Fethi Gemuhluoğlu, Pakdil'i ideolojik yönden besleyen bir diğer şahsiyettir. Sanatçının memuriyete yerleşmesinden gönül terbiyesine dek hayatına doğrudan tesir eden Gemuhluoğlu, Türkiye'de özellikle muhafazakâr kanadın, yardımseverliği ve kültüre düşkün olmasıyla bildiği bir aydındır. 1950'lerin sonlarında, taşradan yazdığı yazıları dahi yurt çapında yankı uyandırmış olan Gemuhluoğlu, çok yönlü ve renkli biridir. Bugünün İslâmcı isimlerinin yetişmesinde pay sahibidir. Uganda'daki Mou Mou mücadelesinden Kıbrıs meselesine kadar geniş bir coğrafyaya dikkatini yönelten Gemuhluoğlu, Pakdil'deki Ortadoğu ve Afrika ilgisinin daha şuurlu bir hâle gelmesinde önemli rol oynamıştır. O, iyi yetişmiş gençlerin, yarının Türkiye'sini kuracak potansiyele sahip olduğuna inanır. Henüz tahsil çağlarında iken dikkatini çeken gençlerin burs bulması, okuması ve devlet kadrolarında istihdamı için özel bir gayret sarf eder. Onları yüreklendirir. Adı Nuri Pakdil ile özdeşleşmiş olan *Edebiyat* dergisinin çıkarılması için sanatçıyı cesaretlendiren de odur. Almanya'dan yazdığı mektuplarla Pakdil'i yönlendirir ve bir dergi çıkarması için onu teşvik eder. Daha açık ifadesiyle Fethi Gemuhluoğlu, *Edebiyat*'ın fikir babasıdır denebilir.

Kendisiyle kültürel iletişim içinde bulunduğu Sezai Karakoç da Pakdil'in İslâmcılığında belli bir yer tutar ancak tek taraflı bir tesirden söz edilemez. Karakoç yeni, özgün fikirler ileri sürmüş ve fikirleri gittikçe tekâmül etmiş bir aydındır. Diriliş, onun sistemli fikir hamlesinin meyvesidir. Karakoç, Doğu'ya ve Batı'ya hâkim olan genel kültürü, yoğurup harmanladığı fikirleri, kavramları, teklifleri ve samimi çabası ile Pakdil'in kıymet verdiği bir sanatçıdır. Pakdil onun kendine has taraflarını takdire şayan bulur ve yanındakilerin de Karakoç'la tanışmalarını tavsiye eder. Karakoç da Nuri Pakdil'i takip eder, yazdıklarını okur; kendisiyle yüz yüze görüşür ve fikirlerini dinler. Karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Nitekim yaş bakımından da akrandırlar. Mamafih Pakdil'in kitaplarında dile getirilmiş olan bazı fikirlerin ondan evvel Karakoç tarafından yazıya dökülmüş olduğu tespit edilmektedir. Bu durumun, yönelikleri istikametini farklı olmayışı dolayısıyla birbirine yakın görüşlerin fikir akrabalığı şeklinde izahı mümkündür; ancak bazı yerlerde, bu izahla telifi güç olan aşırı benzerliklerin, kronolojik bir okumayla Karakoç tarafından seneler önce dile getirilmiş olduğu saptanır.

Nuri Pakdil'in ideolojisinin teşekkülünde payı olan başlıca şahsiyetleri böylece özetlemek mümkündür. Yine yukarıda ismi anılan çağdaş Müslüman yazarlar tekrar hatırlanmalı; sanatçının yetişme evresindeki sömürgecilik karşıtı hava, İslâmcılık iddiasının elini yurttan ve dünyada güçlendiren muhtelif hadiseler, özellikle 1979'daki İran İslâm Devrimi³ de bu kıstamdaki açıklamalara ilave edilmelidir.

³ Sanatçı İran İslâm Devrimi'ne özel bir önem atfeder. Burada gerçekleşenin, Türkiye ve dünya için bir umut olduğu kanaatindedir. Evindeki kütüphanesinde, devrim lideri Ayetullah Humeyni'nin kapak yapıldığı *Time* dergisinin nüshası, en görünür yerde durur. Musa Çağal ve Bekir Karlığa hatıralarında, Pakdil'in bu hadiseden dolayı ne büyük bir coşkuya kapıldığını anlatır.

Bkz.: Öz, 2010, s.244. / Karlığa, 1995, s. 54.

3.2. İslâmcılığın Nuri Pakdil'in Eserlerine Yansıması

Araştırmanın bu bölümüne temel teşkil eden edebî türler, daha önce de belirtildiği üzere deneme ve mektuplardır. Bilhassa sanatçının mektuplarında, İslâmcı ideolojinin yoğun şekilde kendisini gösterdiği bir kez daha hatırlatılmalıdır.

Bir ideoloji olarak İslâmcılığın hedefi, tüm kurumlarıyla sosyal ve politik yapının İslâmi çizgiler içinde olmasını sağlamaktır. Bu noktada edebiyata da vazife düşer. Pakdil %51 estetik, %49 ideoloji şeklinde formüllediği yazı tarzıyla bu doğrultuda eserler kaleme alır. Onun yazıdaki altın oranı budur:

“Öğreti, militanlık çok iyi yedirilmelidir yazıya, şiire; kesinlikle, tüm çalışmalarımıza, mutlaka %51 estetik-lirik-evrensellik öğeleri egemen olmalıdır.” (Pakdil, 2014c, s. 85).

Böylesine bir formülün angaje bir edebiyatın meydana gelmesine elverişli bir zemin sunduğu açıktır. Zaten Pakdil kalemin bir yükü olduğunu belirterek, yazılanların “Mutlak Öğreti”yle ilişkili olması gerektiğini savunur. Eser ya hakikati anlatmalı ve ona davet etmeli ya da muarızlarına karşı onu savunmalıdır. O yüzden denemelerini bir araya getirdiği kitaplarının başlığının “Biat” olması gayet anlamlıdır. Biat, mukaddes maksada yöneliktir. Kalem, biat ettiği zaman vazifesini yerine getirmiş olur. Pakdil'e göre asıl özgürlük biat edince başlar; mutlak olana inanç, sanatçıyı özgür kılar ve kayıtlardan kurtarır. Türlü kaygılar içinde yazan sanatçılar ise aslında özgürmüş gibi görünse de gerçekte özgür değildir.

Asli değerlere bağlanmaktan kaçınıldığı için yeryüzünde bir kriz yaşandığını ve bunun kökeninde inanç yoksunluğu yattığını düşünen sanatçı, kurtuluşun dinde olduğunu savunur. Motivasyonu ve ilkeleri, İslâm inancı çevresinde gelişir. Sanat anlayışının dünya görüşüyle şekillendiğini anlamak için yalnızca aşağıdaki satırlar bile yeterli olmaktadır:

Herşey geçicidir, herşey tükenicidir, herşey un gibi dağılıp gidecektir bir gün. Ne kalacaktır? Bitimsiz olan, sürekli olan nedir? İslâm Öğretisi'nin temel doğruları, temel ilkeleri, bu ilkelerin muştuladığı o sonsuz dünya kalacaktır sonunda kala kala.

Bu ilkeleri savunduk mu, bu ilkelere yana olduk mu? Budur bence önemli olan, kıyamet gününde, o yargı gününde hepimizin hesabını doğru çıkaracak olan (Pakdil, 2014a, s. 131).

Pakdil yazılarının odağına, inanç ve ideoloji temalarını yerleştirmiştir. İnanç ve ideoloji onun eserlerindeki en temel iki unsurdur. Bu çerçevede Batılılaşma ve onun panzehri olarak sunduğu yerlilik fikrini de konu edinir. Ortadoğu – Afrika, kültürel semboller olarak Kudüs, İstanbul gibi şehirler, aydın ve sorumluluk kavramları yoğun şekilde ele aldığı meselelerdir.

Pakdil, bir yerde yaşanacak olan değişimin, sanat ve edebiyat marifetiyle gerçekleşeceğine kanidir. Geçmişte de böyle olduğu iddiasındadır. Rusya'da romancılar ve yazarlar eliyle gelen devrimi, benzer şekilde Fransa'da yaşananları buna örnek olarak sunar. Son iki asırda yurttan yaşanan gelişmeler ise onun özel ilgi alanına girer. Kısacası yurttan da bir değişim olduğunu ve değişimin sanat ve edebiyat kanalıyla gerçekleştiğini ileri sürer. Ondaki bu fikrin Fethi Gemuhluoğlu'nun telkinleri ile kökleştiği söylenebilir. Gemuhluoğlu, Pakdil ile tanışmalarından itibaren mütemadiyen sanatın dönüştürücü ve hayata anlam katan gücünden söz etmiş, edebiyatın yabancılaşma rüzgârını yurda sokan en önemli saik olduğunu vurgulamıştır. Gerek Pakdil ile olan özel sohbetlerinde gerekse ona yazdığı mektuplarında daima sanata yönelmek, edebiyata önem vermek gerektiğini öğütlemiştir.

Nuri Pakdil, hayatı ideoloji içinde kavrayan bir sanatçıdır. Bizzat kendi ifadesi ile “sapına kadar İslâmcı” olduğunu söyler. “Militanı oldum inancımın” sözü, sloganik görünse de Pakdil'deki inanç – ideoloji hattındaki derin etkileşimi anlatır. Pakdil ideolojiyi hayatın başat ölçütü kabul eder. Yazdıklarında inançla ideoloji birbiriyle kaynaşır. Bazı ifadeleri ise ideolojiyi,

inanç şeklinde takdim edip etmediğine dair düşündürür. 1965 Ekim'inde, Bekir Karlığa'ya yazdığı bir mektupta şunları söyler:

Hacı Bekir Kardeşim,

Önce selâm,

İmanı kuran, yapan, şartlayan ve bağlayan sadece ideolojidir. İdeolojisiz insan yaşamasa da olur, hatta daha iyi olur. Bu mektubumu sana yazdıran güçtür bu. Seni bana, en yakın akrabamdan daha çok sevdiiren bir 'şey' var, ki o, ideolojidir. Savaş arkadaşlığıdır. Bir savaş veriyoruz biz (Pakdil, 2014b, s. 95).

Bu satırlarda inancı ideolojiyle eşdeğer kıldığı hatta dini, bir ideoloji gibi telakki ettiği görülür. Kendisine İslâm dininin bir ideoloji olup olmadığı sorulduğunda şu cevabı verir:

Muhakkak surette, hiç kuşkusuz bir ideolojidir. Hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, İslâm'ın bir ideoloji olduğuna, eksiksiz bir ideoloji olduğuna sarsılmaz bir inancım vardır. İdeoloji, benim dünyamdır. Ödevimin ne olduğunu, ancak ideolojik davranışlar içinde anlıyorum. İdeolojiyi bu şekilde anladığım için, 'İslâm İdeolojisi' tabirini kullanıyorum (Pakdil, 2016, s. 37).

Pakdil'in sözleri İslâmiyet'i, İslâmcılık ideolojisine eşitlediğinin kanıtıdır. Dinin ideoloji olarak algılanması, başta akait olmak üzere kelam, felsefe gibi ilimlerin konusudur. Sosyoloji ve siyaset bilimi açısından da Pakdil'in bu görüşleri irdelenebilir. Sanatçının yürüttüğü mantık, vahye dayalı ilahi bir sistemin modern çağın siyasi paradigmalarına irca edilmesidir ki oldukça tartışmalı ve sakıncalar içeren bir yorumdur.⁴ Dinin ideoloji addedilişi, ontolojik mahiyetin seküler ölçütlerle değerlendirilmesi manasına gelir. Karşılaştırmalı felsefe ve medeniyet konularında tanınan bir uzman olan Daryush Shayegan, birbirini tam manasıyla karşılamayan iki sahanın eşit yahut özdeş kılınmaya çalışılması hâlinde, kavramların özündeki gerçeklerle oynandığını söyler. Böyle bir özdeşleştirme çabası için "yamalama" terimini kullanır. Yamalama, mahiyeti farklı iki değişik dizgeyi, epistemolojik olarak telif etme çabasına verilen addır. Yamalama sonucu yeni bir söylem doğar ve olgulardan birinin içi boşalır. Öne çıkartılmaya çalışılan hangi olgu ise o, diğerini, kendisini besleyen bir rezerv olarak tüketir. Yamalamalarda, olgulardan biri asli değerini yitirerek, diğerinin tüketim nesnesine dönüşür. Kısacası Pakdil'in perspektifi esas alındığında, İslâmcılık ideolojisinin İslâm dinine yaptığı da kaçınılmaz olarak bu neticeyi verir. Shayegan, yamalamaların, yetkin bir felsefi kritikten mahrum formülleşmeler, kabaca yapılmış modern indirgemeler olduğunu kaydeder. Tamamı beşerî yorum olan modern paradigmalara, kadim içeriği oturtmaya çalışmak nafiledir. Kadim içeriğe modern söylemi yamalamak da özün üstünü vernikle kapatmak manasına gelir. Bu hususu açıklayan Shayegan, yamalamaların genel karakteristiği ve mahzurları hakkında şunları kaydeder:

... çözüldükleri noktada birbirlerine benzerler; ikisi de aynı olguya yol açar: Çarpıklık. Peki neden? Çünkü, üzerine yeni veya eski söylem yamalanın 'zemin' ne odur, ne de öteki; melezdır; yani ikisinin karışımıdır ve daha o anda bir kırılma ve parazit alanı

⁴ Bu hususta *Edebiyat* dergisi sanatçılarından olup, Nuri Pakdil'in yanında bulunmuş ve hakkında epey yazmış olan Hüseyin Su'nun söyledikleri kayda değerdir. O, Pakdil'e içten bir saygı beslemekle beraber İslâmcılığın sakıncalarına ve sınırlayıcı yapısına dikkat çeker:

"İslâmcılık, dinimizin, inancımızın adı mı, yoksa bir düşünüş, yorumlayış ve bir algı biçimi mi? Ben ikincisi olduğunu düşünüyorum. Bu durumda cevabım şudur: Modern, siyasal hatta dünyevî bir düşünce, algılayış, yorumlayış ve görme biçimidir İslâmcılık. Son derece siyasal manipülasyonlara ayarlı ve açık bir algılama ve görme biçimi. Dinî bir düşünüş ve algılayış değil. İslâm düşüncesinin geliştirdiği bir strateji de değil İslâmcılık, Batılaşma rüzgârı karşısında geliştirilen düşünsel bir pozisyon ve dil; 'İslâm düşüncesi'nin yerine ikâme olunan bir düşünce biçimi. Dolayısıyla yirminci yüzyıldaki sağ ve sol hareketlerin, düşüncelerin düşünsel, stratejik özelliklerinin ve zaaflarının hemen hepsini taşır bünyesinde." (Su, 2015, s.191).

yaratır. İki durumda da sakatlanmış bir bakışla karşı karşıyayızdır, tıpkı biçimleri bozan bir ayna karşısında olduğumuz gibi, görüntü çarpık ve bozuktur.

Yapılan yamanın doğası ister laik, ister dinsel olsun pek önemli değildir, sonuç hep ikisinin – arası olur. Ya söylem, üzerine yamandığı zeminden ‘ileride’ olacaktır, ya da ‘geçikmiş’ olacaktır; ama hiçbir zaman gerçekliğe uygun olmayacaktır...

Yamalamaların algılama hatalarına, yanlış yargılara ve ak-karacı tavırlara yol açtığını söylemiştik. Eleştiri yeteneğini hareketsizleştirip, çözümleme gücünü dizginler, geçici çareler ve kolay çözümlerle kendilerini hoşnut ederler. Fikirler sürekli olgular tarafından yalanlanır, çünkü ‘geç kalmış’lardır Fikirlerin ardında başka tarihsel evrim süreçlerinden gelen ‘a priori’ler vardır (Shayegan, 2014, s. 92 – 94).

Pakdil’in sanatının özüne ışık tutan bu izah mühimdir. Müslümanların trajik devirler yaşadığını ve artık toparlanması gerektiğini düşünen sanatçı, İslâmcılığı, mahzun vaziyetten yegâne çıkış yolu olarak değerlendirir. Bunun için sanatını ideolojinin emrine verir. Bu vesileyle inanç – ideoloji hattındaki denge de ideoloji lehine ağır basmaya başlar. Bir röportajında “benim inancım siyasetim, siyasetim inancımdır” der (Su, 2017, s. 311). İdeolojik iletiler, semboller yazdıklarını kaplar. Üslubu da bu minval üzere teşekkül eder. Yer yer agresif bir dil kullandığı olur. Onun, yazıdaki bu tavrını, *Edebiyat*’ta yazan diğer sanatçılara da tavsiye ettiği gözlemlenir:

Kardeşim Alâeddin,

O bebe şiirleri üstüne, dövüşçülüğü de katmalıyız. Dövüşsüz hiçbir şey olmaz. Sizlere anlatacağım çok şeyler var... (Pakdil, 2015, s. 44).

Sanatçı özellikle Erdem Bayazıt, Cahit Zarifoğlu, Arif Ay’ın yazı tarzına derinden nüfuz eder. *Edebiyat* dergisinde çıkan ürünlerin başlıkları dahi Pakdil’in, derginin kadrosu üstündeki etkisini açıklar niteliktedir:

“Görevimiz Başkaldırı”, “En İyisi Savaş’tan”, “Bir Yudum Kan”, “Elde Ateş Dağ Yürümek”, “Düşman”, “Pus”, “Hücre”, “Barikatlar”, “Savunma”, “Düşünsel Savaşım”, “Kan Gibi Vakte Düşen”, “Dirençle”, “Senin İçin Ayakta Durdum”, “Sömürüye Son Vermek İçin”, “Köle Alışverişi ile Sürgün”, “Dayanışma”, “İki Savaşçı”, “Ussal Başkaldırı, Tinsel Bağlılık”, “Mevsim Duruşmaları”, “İşçiler”, “Kan”, “Cellat”, “Darağacına Karşı”, “Devrimlere Kadar” vb...

Pakdil, *Edebiyat*’ta, tüm sömürülere karşı çıkmak için yazdıklarını söyler. Gerek *Edebiyat* dergisinde kullanılan dil gerekse Pakdil’in kendi şahsi eserlerindeki dil, ait olunan manevi ve kültürel çevrenin dili ile uyumlu değildir. Sanatçı öztürkçeci ve sol-sosyalist terminolojiden istifade eden bir dil kullanır. “Oldum olası militan bir mizacım vardır” diyen Pakdil (2014b, s. 9 – 10), çıkardığı derginin de militan bir çizgide olduğunu beyan eder:

Edebiyat dergisi, militanlıkla kendi kendini doğurmuş, militanlıkla kendi kendini büyütmüş, militanlıkla kendi kendini kanıtlamıştır (Pakdil, 2014b, s. 182).

“Eylem yapıyorum, o hâlde varım”, “Servetim ve mirasım eylemdir” tarzında söyleyişlerle sol fikrî pratiği ihsas eden bir üslubu, yazılarının genel karakteristiğine dönüştürür. Pakdil’e göre yavaş yavaş gerçekleşen sosyal bir hamle, nihai amacına bir türlü varamaz. O, köktencidir. Bu yüzden toplum hayatında kökten bir değişiklik yaşanmasını arzu eder. Bu da devrim olacaktır. Devrim, sanatçının yazılarında vazgeçemediği ideolojik bir leit-motivedir. Mektuplarının sonunda bile “devrimci selamlar” yollar, “devrimci esenlik” diler. Kavramın menşei, farklı bir ideolojik tandansa dayansa da Pakdil devrimi, – dindar bir – devrimciliği daima edebî kamuoyunun gündemine sokmaya çabalar. Aşağıda sunulacak olan alıntı hem devrim kavramına bakışını hem de yazı dilini ve üslubunu göstermesi bakımından uygun bir örnektir:

Ben antikapitalist, antifaşist, antinazist, antisyonist, antiemperyalist ve en önemlisi de Türkiye özelinde olmak üzere antifiravunist bir bilince ve iradeye sahibim. Bugün onurlu bir insan olabilmek, ancak, ciddî olarak antikapitalist ve antifiravunist olmakla mümkündür. Benim devrimciliğimin temelini bu ilkeler bağlamında İslâm dinine olan sarsılmaz bağlılığım oluşturur. Bununla da gurur duyuyorum, onur duyuyorum.

Kirli mülkiyete karşı, kara siyasa karşı, şeytani iğvalara karşı Müslümanların devrimci savaşı kesintisiz sürecektir. Çünkü İslâm dini özgürlükçüdür, ilericidir, devrimcidir, bağımsızdır, sömürünün her biçimine karşıdır. Başta kapitalizme karşıdır, başta yabancılaşılmaya karşıdır...

Şirke teslim olmamış bütün vicdanlar, sömürü düzenine karşı, sömürü düzeninin simgelerine karşı bir cephe oluşturmalıdır. Dikkatini, enerjisini bu karanlıkla savaşa yoğunlaştırmalıdır. Karanlıklar ancak böyle çıkacaktır aydınlığa (Pakdil, 2016, s. 63).

Görüldüğü üzere bildiri formunda, ideolojisini endoktrine eden bir yazı biçimi söz konusudur. Her zamanki tarzı bu olmasa da eserlerinin ve üslubunun genel eğilimini veren bir kesit olması hasebiyle ilgili kısım fikir vericidir. Bu doğrultuda kelime kadrosu da farklı bir literatüre yaslanır. Militan dili, militanca üslubu kitaplarına verdiği isimlerden yazılarında geçen kelimelerine kadar sinmiştir. Kitaplarına ad olan "Ateş Hattında Harf Müfrezeleri", "Çarpışan Sesler", "Kalem Kalesi", "Sınır Tanımayan Devrim Ateşi: Mektuplarım" vb. başlıkların yanı sıra, edebî bir istatistikle kullanım sıklığı listelenebilecek "cephe, direniş, pusu, ihanet, çarpışma, savaş, asker, mücadele, hücre, karşı koyma, karargâh, siper, öğreti, devrim, emek, mülkiyet, proletarya, dayanışma, çete, eylem, manifesto, gerilla, şiddet, direnişçi" vs. tarzındaki kelimelerin Pakdil'in mensup olduğu ideolojik ve kültürel çevrenin diline uzaklığı ortadadır. Pakdil ideolojisini aktarmak uğruna sol – sosyalist terminolojiye yakınlaşmış, kendi fikrî geleneğiyle bağdaşmayan farklı bir jargonla meram anlatmaya çalışmıştır. Bu duruma ısrarla sürdürdüğü öztürkçeciliği de ilave edilmelidir. İdeolojik yaklaşımını bu yolla temsili, muhafazakâr-sağ-İslâmcı çevreler tarafından haklı olarak yadırganmıştır. Fikirlerinin iletimine, daha geniş bir kitleye ulaşmasına, dilinin ve üslubunun mâni olduğu söylenmelidir.

Nuri Pakdil resmî öğretinin karşısında bir yazardır. Bu husustaki görüşleri şöyledir:

Bir gerçeği burada açıkça vurgulamanın tam sırası: Uygarlığımızdan ne zaman kopmaya başladık? Diyelim ki, yüzelli yıldan beri (bu rakamı, sözgelisi yazdım) uygarlığımızdan kopmaya başladık, ona bağlılığımızın bilincini yitirir olduk. Ama, 1923 yabancılaştırma girişimleriyle ki, uygarlığımızdan kesinlikle koparıldık. 1923 devrimi, Türk ulusunu, kendi uygarlığından, yerli düşüncesinden koparıp, onu Batı uygarlığı içine, Batı düşüncesi içine sokmak istedi. Türk ulusunun sıkıntısı, yerli düşünceye bağlı sanatçının, yazarın sıkıntısı, bu yönelişin, bu koparılışın yanlış olduğu gerçeğinde toplanır (Pakdil, 2014a, s. 94).

Resmî erkin medeniyet merkezi olarak Batı'yı görmesi ve yeni kurulan rejimin bu yönde politikalar üretmesi, ülkeyi kültürel olarak çoraklaştırmıştır; zira tarih, kültür ve entelektüel birikim olarak bu topraklar, uzun asırlar boyunca ilişkili olduğu İslâm beldeleri ile yani Pakdil'in hedef coğrafyası olan Ortadoğu ve Afrika ile bağlarını koparmıştır. Ortaya konan yeni edebiyatla da Türk insanında ve aydınında manevi bir eksilme meydana gelmiştir: 1923 yabancılaştırma sürecinde oluşmuş edebiyat yapıtlarına, sanat yapıtlarına bakalım: insanın soracağı gelir: 'Türk'ün ruhu nerede? İnsanın metafizik devinimi yok mu? İnsanın içini oyup çıkarsanız bile, gene de o iç dünyadan bir iz kalırdı. O iz ne oldu?' (Pakdil, 2014a, s. 187).

Pakdil, Cumhuriyet'in getirdiği değerlere karşı kuşkuludur. Bunu açıkça söylemekten

imtina etmez. Toplumun asli değerlerinden bilinçli şekilde uzaklaştırıldığını ve bundan dolayı bir kimlik sorunu yaşandığını anlatır. Aydının vazifesi, aidiyet meselesine, çağın buhranlarına çözüm önermektir. Aydın, onun değerler cetvelinde sorumluluk vasfıyla temayüz eder. Batı karşısında kısıtlanmış olan İslâm toplumlarına, kendi özleri unutturulmuştur. Yabancılaşmanın temel sebebi budur. Müslüman aydın Batıcılığa ve yabancılaşmaya karşı yerliliği öne çıkarmalıdır. Yerliliği de kabaca, esası din ve ideolojiden ibaret bir kavram olarak telakki eder. Ne var ki çok sık zikrettiği bu kavramın içini tam manasıyla dolduramaz. Nitekim yerlilik, muhafazakâr-İslâmcı kesimin demirbaş referanslarından olmakla birlikte, mahiyeti vuzuha kavuşturulmamış ve hâlen tartışılmalı bir kavramdır.

Sanatçı Batı'yı yerinde gözlemlemiş biri olarak, ona karşı olumlu bir bakış açısına sahip değildir. Bu husus, en fazla "Batı Notları" adlı kitabında kendini belli eder. Mimarisinden teolojisine kadar eleştirel bir tutum takınır. Batı'nın mabetlerini, kültür anıtlarını, parklarını hatta güneşini bile beğenmez. Paris'in güneşini bile plastik bulur. Buradaki sistem ve teknik de onun beğenmedikleri arasındadır. İspat külfetine yönelmeden peşpeşe hükümlerini sıralayıverir: Burası gamla kuşatılmıştır, çöküş içindedir. İnsanı çürümüştür. Toplum çelişkiler içindedir. Üst kurumlar sağlıklı işlememektedir. En büyük hadise olan Fransız Devrimi bile politik bir eşiği aşamamıştır. Burada adaletsizlik vardır... vs.

Sona doğru en acımasız hükümleri gelir: Batı çöplüktür. İnsanı ezer. Tekniği bile kaosu andırır. Burada alçakgönüllü ve masum bir aydınlık bulunmaz. Hatta dünyanın sayılı başkentlerinden biri olan Paris, Pakdil'in pejoratif bakış açısında, tam da kıyameti beklemek için ideal bir yere dönüşüverir.

Sanatçının bu genelleyip indirgeyen bakışıyla tüm Batı uygarlığını tahlile ve tenkide yönelişi sorun arz eder. Gözlemlediği uygarlığın hiçbir dinamik vektörü olmadığı ön kabulüyle başlayan yorumları, Batı'nın kültür ve inanç motivasyonlarını yok sayarak devam eder. Pakdil'in ideolojik yaklaşımıyla şekillenen yorumlarının tarih, sanat, teknik gibi temel alanlara isabetli bir ışık düşüremediği ve Batı'ya dair sathi genellemeler olmaktan çıkamadığı belirtilmelidir.⁵

⁵ Bu doğrultuda İslâmcı yazarların Batı'yı tahlil ve tenkit içerikli yazılarında da Batı literatürüne dayalı bir dilin varlığı dikkat çeker. "Ortadoğu", "emperyalizm", "yabancılaşma" gibi Batı'nın kültürel kodlamaları olan kavramlarla kendi sorunları üstüne düşünmeleri, meselelere farkında olmadan Batı kaynaklı bir perspektifle bakmalarına yol açar. Bu handikaba şöyle dikkat çekilir:

Karakoç ve diğer Müslüman entelektüellerin eserlerinde dile getirilen düşünceler, aynı zamanda, Batı medeniyetinin sınırlarını ve gayri insani boyutlarını göstermesi açısından da önemlidir. Ancak bu yaklaşımların bir özelliği de, yine, Batı kaynaklı oluşlarıdır. Müslüman entelektüellerin bu eleştirilerinin kaynağında, Batı'nın medeniyetine, teknolojisine ve özellikle kapitalist sistemine dönük yine bizzat Batılı romantik ve muhafazakar eleştirilerin hangi boyutlarda olduğu ayrıca tartışmaya değer bir husustur (Bulut, 2014, s. 918).

Nuri Pakdil'in Batı'ya yönelik bazı değerlendirmelerinin, İslâmcı kanatta beylik hâle gelmiş ideoloji temelli mesnetsiz yaklaşımlar olduğu kaydedilmelidir. Batı'yı yerinde gözlemlemiş muhafazakâr-sağ çizgiden olan Nevzat Yalçıntaş'ın, hatıralarında, Batı ve İslâm beldeleri söz konusu olduğunda ifade ettikleri daha mutedil, daha objektif ve çözüm odaklı görünmektedir. Aşağıdaki kısım göz önüne alındığında, ortak İslâmi hassasiyetler taşıyan Pakdil ve Yalçıntaş'ın aynı meseleye nasıl farklı baktıkları anlaşılabilir:

Bugüne kadar 'Emperyalist Batı!', 'Zalim Avrupalılar!' gibi sloganlarla Hristiyan âleminin ne gücü kırılabilmiş, ne de İslâm dünyasının siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve bilimsel alanlardaki geriliği giderilebilmiştir. Batı birkaç yüzyıldan beri bileğimizi şiddetle bükmeye devam etmektedir. Hamd olsun, henüz bileğimizi bükülmemiştir. Ancak muzımlık yapacak yerde, zihinsel enerjimizi bilek gücümüzde zayıf oluşturan temel sorunlarımızı tanımlamaya, tasnif etmeye, rasyonel ve gerçekçi çözümler üretmeye harcamadığımız için henüz tuş olmayan ama bir türlü köprü durumundan da kurtulamayan bir güreşçi gibi ter üstüne ter dökmekteyiz. Akrepten sokmamasını beklemek doğru olmadığı gibi, rakiplerimizden bizi ezmelerini, kaynaklarımızı yağmalamamalarını, bizi her fırsatta zaafa düşürmemelerini beklemek de o ölçüde yanlıştır... Geçmişteki siyasi yapıları en az bizinkiler kadar otoriter olan Batı Avrupa ülkeleri, bizden farklı olarak monarşilerini önce meclislerle sınırlamayı öğrenmiş, ardından ağır ve sancılı süreçler sonunda demokratik yönetimlere geçebilmeyi başarmış ülkelerdir... Maalesef İslâm ülkelerinde topluma güvenme üzerine değil, toplumdan kuşku duyma üzerine duyulmuş bir siyasi yapılanma hüküm sürmektedir. En iyilerinden biri Türkiye olmakla beraber İslâm dünyasının yönetim katında kullanılan bir ayna problemi

Yabancılaşma, mekanikleşmiş modern hayat, hakikatle bağı kopan insanlık, Pakdil'in denemelerinden piyeslerine hemen her eserinde, merkezî yer tutan konulardır. Sanatçının eserlerinde ideolojinin izlerini tür ve tema yönleriyle tek tek ele alıp işlemek, makalenin sınırlarını aşan bir değerlendirme olacaktır; ancak şiirlerinden günlüklerine, mektuplarından röportajlarına kadar Pakdil'in hep aynı özü, ideolojinin fonunda yoğurup yorumladığı gözlemlenir. Kendisini en rahat biçimde mektuplarında ifade ederken; ideolojisini elinden geldiğince oylumlandığı denemeleri, onun en yoğun eserleridir ve bir yanıyla İslâmcı bir yazar olarak, şöhretini denemelerine borçludur denebilir. Fikirlerini dile getirirken polemiklere girmekten de kaçınmaz. Sağ-sol kavramlarından, *Edebiyat* dergisine yöneltilen eleştirilere dek pek çok kimseye cevabi nitelikte yazılar kaleme alır. Melih Cevdet, Vedat Günyol, Selim İleri, Rauf Mutluay, Konur Ertop, Aziz Nesin, Ceyhan Atuf ve daha birçok yazar, Pakdil'in kalemine konu olur.

Pakdil'in eserleri dolayısıyla meydana getirdiği etkinin siyasi bir cephesi bulunur. O, *Edebiyat*'ın kapanmasının ardından on üç yıl boyunca susmuş ve 28 Şubat 1997'deki meşhur Millî Güvenlik Kurulu kararlarının açıklanmasından hemen sonra, tekrar edebiyat sahnesine çıkmıştır. On üç yıl sessiz kalan *Edebiyat Dergisi Yayınları*'nı yeniden aktif hâle geçirir. 1997 Şubat'ında derhal "*Sükût Sûretinde*" kitabını bastırır. Onu "*Derviş Hüneri*" takip eder. Sırasıyla "*Arap Saati*", "*Ahid Kulesi*", "*Klas Duruş*" kitapları gelir. Bunların ardından bir dizi yeni kitap daha basılır; eski kitaplarının da yeni baskıları yapılır. Tüm bunlar, duyduğu tepkinin edebî tezahürüdür. Sanatçı, kamuoyunun birtakım kurumlar eliyle dizayn edildiğini düşündüğünden, münzevi hayatını terk edip ideolojik mücadelesini açıktan yürütmeye başlar. Zamanla sosyal platformlarda boy gösterir. 2000 sonrasında daha önce görülmedik biçimde çeşitli organizasyonlara iştirak eder. Toplantılar, konferanslar, kitap fuarları, davetler fikirlerini geniş kitlelere duyurmasına imkân sağlar. Pakdil ideolojik kimliği doğrultusunda bu şekilde hareket etmeyi uygun görür.

Yıllarca savunageldiği görüşleri ile zaten hatırı sayılır elit bir kesime nüfuz etmiştir. Mesela Türkiye'nin kendi bölgesinde öncü rolünü üstleneceği bir toparlanma hamlesi tasavvur eder. 1970'lerden beri, Türkiye'nin, Ortadoğu'da kültürel ve siyasi birliği tesis edecek potansiyeline işaret eder. Türkiye'yi bu amaç için ayağa kaldıracak gücün de kültür, sanat ve maneviyat cephelerinden geleceğini anlatır. Bu fikirleri siyaset sahasında terennüm edilmiş, reel-politik düzlemde de makes bulmuştur.

Pakdil kendisiyle aynı hassasiyetleri ve idealleri paylaşanlara, devamlı olarak, kültüre ve sanata yatırım yapmaları telkininde bulunur. Bunu da münhasıran İslâmî fikriyatı desteklemek olarak algılamamak lazımdır. Ülkedeki genel entelektüel seviyenin yükselmesi, ideolojik tartışmalara da üretilecek politikalara da nitelik katacaktır. Teşvik ve tavsiyeleriyle okuyucularını, yakınında olanları harekete geçirme arzusu taşır. Fikirleriyle etkilediği isimler arasında, Türkiye siyasetinde etkin olan kişilerin hatırı sayılır bir yer tuttuğu görülür. Yaklaşık kırk yıldan beri Ortadoğu ve Afrika'ya vurgu yapan, Türkiye'de İslâmcılık ideolojisinin hâkimiyetinin ne şekilde sağlanacağına dair fikirler veren sanatçı, edebiyatın yanı sıra toplumsal-siyasal alanda da yönlendirici bir işlev üstlenmiştir. Yetmiş yıla varan sanat maratonuyla Nuri Pakdil, İslâmcılık çizgisinin Türk edebiyatındaki izdüşümünü tayinde önemli bir kültürel aktördür. Kalemini adadığı ideolojisi, sanat ve hayat arasında kurduğu en güçlü bağıdır.

vardır. Milletimiz bu aynaya baktığında kendini değil, kendine benzeyen garip bir varlığı görmektedir (Yalçıntaş, 2012, s. 186 - 187).

Sonuç

Eserleri incelendiğinde, Nuri Pakdil'in İslâmcı bir kalem olarak modern dünyanın sistemleşmiş işleyişine dair derinlemesine bir analiz yaptığını söylemek kolay değildir. Kurumlaşmış disiplinler, hukuki ve sosyal yapılar, küresel mali trafik, teorileşmiş sanat görüşleri, estetik ve edebiyat hususlarında düşünmeye fayda sağlayan türlü araçlar üstüne, sanatçının belli bir zihnî intizam içerisinde ele aldığı yazılarına rastlamak güçtür. Pakdil'in sosyal ve edebî görüşleriyle çığır açacak, Sezai Karakoç'un Diriliş mefkûresi veya Necip Fazıl'ın İdeolocya Örgüsü gibi bir programı bulunmamaktadır. Tüm yazdıklarına rağmen böyle bir program ortaya koyma çabasının olmayışı, sosyal kazanım ve sanat namına kayıp olarak telakki edilebilir. O, mevcut tabloyu içten bir tedirginlikle izlemekle beraber ideolojileri, kültürleri muhtelif ilim dallarını yakından takip etmediğini hissettiren bir tutumla hükümlere varır. Kendinden öncekilerin bulguları üzerinden genellemelerle yetindiği izlenimi verir. Batı hakkındaki görüşleri, Batılılaşmaya ve yabancılaşmaya karşı çare olarak teklif ettiği; ancak içi tam doldurulamamış olan yerlilik fikri vuzuha kavuşturulmaya muhtaç bazı örneklerdir.

Sürekli tenkit ettiği Batı sisteminin Müslümanlarla olan hesabına dair konuşurken Batı'nın zihniyet tasarrufuna, kültürel üretim stratejisine, kurduğu sistemin Müslümanlarla ilişkiye geçiş biçimine, hayatı düzenleyen otorite araçlarına eğilmek yerine daha çok beylik yargılarla onları mahkûm etmeye yönelik ve buhrandan çıkış için yine kendi kültür ve ideoloji bloğuna işaretle yetinen bir tavır sergiler. Bu tavrın mahiyetini belirgin kılmak için ileri sürdüğü fikirlerin, yazdığı yazıların metottan mahrum olduğunu; vukufiyetinin şüpheli olduğu kimi meselelere dahi önyargısını saklayamadan eleştirel yaklaştığını belirtmek lazımdır. Böylece sergilenen tavrda, hep üstü örtülü kalmış gizli bir kolaycılık açığa çıkar. İrdelemek, kavramak, künhüne vakıf olmak gerektiren sosyal, kültürel konularda tüm ince teknik detayları silen, nüanslardan yoksun bırakarak genelleştirme çuvalına dolduran ve basitleştiren bu tavır; çözümü, ideolojik kalıplara, asırlardır tekrar edegelmiş söylemlere sıkıştırma kolaycılığını içermiyor değildir. Oysa samimi niyetler taşısı dahi yüzeyde kalan çabaların felsefi, kültürel derinlik, sistemleşme ve verimlilik sorunları taşınması, eserde ve fikirde büyük fireler yaşanmasına yol açar.

Bir başka mesele ise sanatçının kullandığı terminolojidir. Pakdil "öteki" kabul ettiğinin terminolojisi ile konuşmasına ve bunu sürdürmesine rağmen karşı tarafın henüz kavramlaştırmadan başlayan üstünlüğünün nedenleri üzerine düşünmez. Bu husus ise İslâmcı cenahın genel bir meselesi gibi görünmektedir. Marksistlerin kendi kimliklerini ifade ettikleri bir dilleri vardır. Sosyalistlerin kendilerine ait bir jargonu bulunur. Kapitalistler, emperyalist dünya görüşüne sahip olanlar, zihniyetlerini ayrı bir dille ortaya koyar. Buna mukabil İslâmcıların belli bir kimlik dilinin olup olmadığı konusunu kesinleştirmek lazımdır. Kimlik dilinden kasıt, belli bir bilincin devamlılığını ifade eden tanım, kavram, temsili söyleyiş, imge, metafor ve nihayetinde istikrarlı bir lügattir. Bu bakımdan bir derinleşme, boyut oluşturma çabasına; kapsamlı, sistemli bir gayrete rastlandığını söylemek kolay değildir. Batı kültürü yine onun ürettiği "yabancılaşma", "emperyalizm", "Ortadoğu" vb. gibi temel kavramlarla tartışılır veya tenkit edilir. Bu hususta bir zafiyet ya da ihmal olduğu, son iki yüz yılın birikiminden doğru istifade edilemediği düşünülebilir. Geçmişten bugüne uzanacak; hâlihazırdan geriye bağlantı kuracak semboller, epistemik işaretler, zincir formüller yoktur. Belirleyen, sınır koyan, kavram üreten, etkileyici bir dil evreninin oluşması, İslâmcı aydınların gayretine bağlıdır. Kültürel üretimin çeşitliliği ve amaçlanan kültürel değerleri ikame etmekte sağlanacak başarı da bu kapsamda ele alınmalıdır. Aksi takdirde, İslâmcı aydın ve sanatçıların klişeleşen, belli

aralıklarla tekrarlar düşen, basit analogilerden öteye geçemeyerek; rakibi gördüğü “öteki”ni, stratejik bir muhteva ile ele alamayan, her dönemin popüler söylemine düşmesi riski vardır.

Nuri Pakdil özelinde bir değerlendirmede bulunulduğunda, sanatçının kullandığı terminolojiyi, İslâmi açıdan sorunlu görmediği tespit edilir. Bilakis dilinin İslâmi olduğunu iddia eder. Bu hem kitaplarındaki röportajlarında geçer hem de şahsen kendisi ile yaptığımız görüşmede, bu fikrini tarafımıza bildirmiştir. Oysa bu görüşü yanlıştır ve tersinden bir kabullenmedir. Nereden yola çıkılırsa çıkılsın; İslâm'da da yöntembilimde de araçlar, amaçlar kadar önemlidir. Kendine ait olmayan enstrümanlarla ne yerli yerinde saptama olur ne de yerlilik fikri inkişaf eder. Başka bir dünyanın düşünme sisteminde üretilen kavramların içerisinden medeniyet inşasına kalkışmak, ne kadar iddialı ve gösterişli bir çaba olsa da teorisi de pratiği de akamete uğrama tehlikesiyle karşı karşıyadır. Hâlbuki Pakdil, bunu fark etmiş bir aydındır. “Umut” piyesinde, dünyada yabancılaştırma kavramları üretme merkezleri olduğundan dem vurur. Buna rağmen tuttuğu yol düşündürücüdür. Onun paradigmasını inşa ederken başvurduğu kavramlar (Ortadoğu, yabancılaşma, emek, dayanışma, sömürü, faşizm, liberalizm, proletarya vb.) aynı zamanda üretildikleri yerin zihniyetini başka kültürlerle aşılacak içindir. Bu kavramlar aidiyetlerini, özlerinde bulundurduklarını; kendilerini, İslâmcı bir aydının sahiplenmesiyle kaybetmezler. Onlar, içlerindeki nüveyi başka kültürlerde de yaşatırlar. Bu yönüyle ne kadar iyi niyetle kullanılsalar da dejenerasyon araçlarına dönüşebilecekleri göz önünde tutulmalıdır.

Bir ideoloji olarak İslâmcılığın, edebiyat vasıtasıyla anlaşılabilir ve kabul edilebilir bir şekle dönüştüğü düşünülebilir. Realitede İslâmcılık, siyasi ve toplumsal bir tasarımdır. Arka planında güçlü bir siyasi birikim yatar. Nihayetinde modernizmin diğer ürünleri olan öteki beşerî ideolojilerden, yayılım maksadı bakımından bir farkı yoktur. Bu yanı sıra İslâmcılık, siyasi emellerin kutsal grameridir. Altın suyuna batırılmış bir ideolojidir ve tıpkı diğer ideolojilerdeki yayılım trafiğinde olduğu gibi edebiyat, onu kitlelere aktarmak için elverişli bir kültürel kanaldır. Cumhuriyet sonrası Türkiye'sinin önemli bir İslâmcı kalemi olarak Pakdil de eseri ve tesiri ile bu yolda iz bırakmış bir sanatçıdır. Uzun soluklu sanat macerası, eserlerindeki çeşitlilik, ideolojik kararlılığı, kültürel iletimi, nüfuz ettiği kişilerin ideallerini pratiğe dökecek noktalara ulaşmış olması Nuri Pakdil isminin sadece Türk edebiyatı için değil, Türkiye İslâmcılığı bakımından da önemini gösterir.

Summary

Islamism is a form of political practice and interpretation based on religion that has been raised by the intellectuals of a disintegrating state in the 19th century. As a result of defeats of the Ottomans against the West that show desperate scene of debacles in all areas led to find a solution to the situation. A perspective that art can not exempt from, has been formed by political, sociologic, economic, military dimensions. Intellectuals thought for a long time how to get off that troublesome situation; proposed various ideas. Islamism too is an intellectual outcome of this painful period.

Islamism, which has gone through various historical stages, has been the subject of Muslim societies in the last two centuries and there have been various polemics around it. In a vast geography, from India to African continent, ideas have been carried out on Islamism and works have been written. In this respect, it can be said that Islamism constitutes a certain intellectual hinterland. Sayyid Jamal al-Din al-Afghani, Muhammad Abduh, Sayyid Qutb, Abul A'la al-Maududi, Malek Bennabi, Hassan al-Banna, Necip Fazil Kisakurek, Sezai Karakoc, Nuri Pakdil, who have contributed to the emerging intellectual basin both in Turkey and from different parts of the world, are the main figures mentioned when it comes to Islamism. It is a fact that

these names, especially those related to the literary front, have become more mentioned in the art world and their names have become widespread on this occasion.

It should be said that Islam is a design with social and political sides and it is necessary to introduce and explain itself, and the mentioned names are important thinkers and intellectuals who explain this ideology. The aim of Islamism is to put an end to the backwardness of Muslim societies by offering a new interpretation and perspective. Islamic intellectuals have the belief that Islamic civilization can regain its grandeur in the old days. They share the conviction that the conditions necessary for this exist in religion, religious understanding and perception. As well as sharing this opinion, it is observed that various Islamic writers put forward different views. Some seek to create a dynamic vector of change from society to state and from state to society. For this reason, there are those who put their art at the disposal of their ideology. Some intellectuals think that dissemination of ideas will be more powerful through art and literature. Art and literature serve as a bridge to open up to the wider society. When spreading stages of Islamic ideology in Turkey examined, it will be seen, the press and the art have been the most effective channel. Islamic publications, newspapers, periodicals and various independent works were considered as instruments suitable for arbitration of the mentioned ideology. It should be noted that there is a considerable corpus in this field. It may be subject to criticism what Islamism told the Turkish society, which political or cultural projects it targeted, to what extent it has succeeded in Turkey in particular. Thus a general critique of Islamism at the local level will be made. In this way, the evaluations that will be made by accepting touchstone of art and literature fall within the field of literature researchers. It can be easily predicted that the eclectic researchers, which will be conducted with the support of sociology and political science, may produce even different results and may be more beneficial for efficiency.

The ideology of Islamism, which originally originated in the Ottoman lands, has become increasingly popular in different Islamic towns. Turkey has contributed a lot to this ideology which has Istanbul in its center. However, it should be accepted that the contribution of intellectuals in different places occupies a greater place in the intellectual capital of Islamism in terms of quality and quantity. It is also possible to observe a certain effect in the Islamism of Turkish intellectuals through translations. Nevertheless, it should be said that the Turkish intellectuals and artists add a unique interpretation to the information basin.

Islamism, at the same time, has brought a historical accumulation to the present day. It should be noted that this accumulation has more relationship with culture, art and literature than anticipated. In Post-Republican Turkish Literature, Islamism has continued to be an intellectual adventure whose traces can still be seen. The favour shown by the artists, who constitute a part of intellectuals, to this ideology has been manifested in the works they put forward. Nuri Pakdil, one of the artists in question, is one of the important representatives of Islamism in Post-Republican Turkish Literature with more than 40 works. Analyzing the works of Pakdil in the context of ideology and literature will be useful study that will contribute to Turkish cultural and artistic life. On this occasion ideological world of the artist, formed by what, with the contribution of who, will be found out how Islamism is reflected in his works will be revealed. In addition by referring literature and conceptual aspects of Pakdil's ideological art line the impact of artist to Islamism in Turkey will be in question.

Kaynakça

- Aktay, Y. (2013). İslâmcı siyasetin yeni hâlleri ve söylemleri. İ. Kara & A. Öz (Ed.), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 817, 836 – 837). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Aktay, Y. (2014). Modernleşme ve gelenek bağlamında dinî bilgi ve otoritenin dönüşümü. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 390). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altun, F. (2015). Alternatif tarih yazmak: Necip Fazıl Kısakürek'in hafıza siyaseti. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 359 – 360). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Bilici, M. (2014). Küreselleşme ve Postmodernizmin İslâmcılık Üzerindeki Etkileri. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 802). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, Y. (2014). İslâmcılık, tercüme faaliyetleri ve yerlilik. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 918). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ö. (2014). Ana temalarıyla 1980 sonrası İslâmî uyanış – demokrasi, çoğulculuk ve sivil toplum. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 492). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duran, B. (2014). Cumhuriyet dönemi islâmcılığı – ideolojik konumları, dönüşümü ve evreleri. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 140 – 142). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duran, B. (2015). Necip Fazıl Kısakürek'te tek parti ve Kemalizm eleştirisi. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 525). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Gencer, B. (2013). Şeriatçılıktan medeniyetçiliğe İslâmcılık: bir islâmcılık tipolojisine doğru. İ. Kara & A. Öz (Ed.), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 83). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Göka, E. & Göral, F. S. & Güney, Ç. (2017). Bir hayat insanı olarak Türk muhafazakârı ve kaygan siyasal tercihi. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – Muhafazakârlık*, c. 5 içinde (s. 304). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2018). *Müslüman kalarak Avrupalı olmak – çağdaş Türk düşüncesinde din siyaset tarih medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karlığa, B. (1995). Ekin eken Aydın. *Yedi İklim – Nuri Pakdil Ustamıza*, 8, 58.
- Kısakürek, N. F. (2010). *Çerçeve I*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kurtoğlu, Z. (2014). Türkiye'de İslâmcılık düşüncesi ve siyaset – pozitivist yönetim ideolojisinin İslâm'ın siyasallaşmasına katkısı. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 204). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öz, A. (2010). *Saatçi Musa*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Öz, A. (2015). Necip Fazıl'ın çağdaş Müslüman düşünürlerle hesaplaşması üzerine. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 425). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Özdalga, E. (2014). *Kimlik denklemleri – Türkiye'nin sosyo-kültürel anlam haritası üzerine*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdenören, R. (2015). Necip Fazıl. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)*, içinde (s. 22). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Pakdil, N. (2014a). *Biat II*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2014b). *Mektuplar I*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2014c). *Mektuplar II*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2015). *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi: Mektuplarım*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2016). *Tüm Karanlığa Yiğit Direniş / Konuşmalar 2*, Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Roy, O. (2014). İslâmcı Hareketlerin Sıradanlaşması. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 930). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Shayegan, D. (2014). *Yaralı bilinç*. İstanbul: Metis Yayınları.

- Su, H. (2015). *Keklik vurmak*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Su, H. (2017). *Takvim yırtıkları II*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Topçu, N. (2013). *İslâm ve insan – Mevlana ve Tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turna, M. (2012). Sezai Karakoç'un gözüyle Yunus Emre, Mehmet Akif ve Mevlana. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/1, 2025 – 2042.
- Yalçıntaş, N. (2012). *Türkiye'yi yükselten yıllar – hatıralar*. İstanbul: İşaret Yayınları.
31. 10. 2015 - Nuri Pakdil ile Yapılmış ve Yayınlanmamış Röportaj.